

A doktori (PhD) értekezés tézisei

Kurcz Ádám István

IDENTITÁS ÉS TÖRTÉNELEM
GION NÁNDOR PRÓZÁJÁBAN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Modern Irodalomtudományi Műhely

Témavezető: Dr. Sipos Lajos CSc,
professor emeritus

Budapest, 2015.

[.]

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

2012-ben a Kőrössi P. József vezette Noran Libro Kiadó Füzi László gondozásában befejezte Gion Nándor műveinek 2007-ben megkezdett életműkiadását. A kiadás nem tartalmazza a teljes életművet, ám a 2002-ben elhunyt író műveinek legjelentősebb része e kiadás által vált hozzáférhetővé a magyarországi olvasóközönség széles rétegei számára. Helyet kapott a válogatásban jó néhány, korábban kötetben meg nem jelentetett naplórészlet és interjú is, amelyek a laikus olvasókon kívül az elemzőknek azért is különösen érdekesek, mert fontos irodalomszociológiai összefüggésekre, keletkezéstörténeti, illetve alkotás-lélektani problémákra világítanak rá.

Gion Nándor életműkiadásával párhuzamosan készült el a Szenttamáson élő Horváth Futó Hargita doktori disszertációja, amely számos, korábban alig vagy egyáltalán nem elemzett művet vont be az elemzésbe. A dolgozat a művek számos lokális vonatkozására és a formálódó Gion-kultuszra is fölhívta a figyelmet, amelyért a szerző maga is aktívan tevékenykedik. Horváth Futó Hargita disszertációja részeként 2012-ig elkészítette és kiadta az író műveinek és az azokról szóló irodalomnak 1326 tételes bibliográfiáját, amelyet 2010-ben már önálló kötetben is megjelentetett. Eközben a korábban is terjedelmes szekunder irodalom mások jóvoltából is öröndetes mértékben gyarapodott. Árpás Károly 2008-as monográfiájában több szövegelemzés mellett elsőként közölte kötetben Gion pesti naplóját, elkészítette Gion szereplőinek teljességre törekvő regiszterét, amely minden későbbi kutató és elemző segítségére lehet. Bence Erika a vajdasági történelmi regényről szóló 2009-es kötetében Gion Nándor regényeit használta kiindulópontul, amelyeket azután több

tanulmányban is feldolgozott. Ő a Gion-regények határ- és önazonosság-problémáinak fontosságára irányította a figyelmet, amely elemzési szempontokat alaposan körüljárt.

2009-ben két kismonográfia is született Gionról: Elek Tibor kötete mintegy az életműkiadás mellékleteként, Gerold László könyve pedig a Kalligram Kiadó kortárs magyar írókat bemutató sorozatában. Elek könyve – roppantul leegyszerűsítve – elsősorban a Gion-próza esztétikai értékeivel vet számot, míg Gerold munkája a Gionról szóló recepció összegyűjtésén és értékelvű feldolgozásán alapszik.

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola elvégzése mellett személyes kutatási előzményeim közé tartozik az egyetemünkön abszolvált Közép-Európa specializáció is. Utóbbi érzékennyé tett térségünk etnikai és identitásbeli kérdései iránt, ezért történelem szakos szakdolgozatomat a magyarországi szerbek történetéről írtam, majd pedig több éven át dolgozva egy útikönyvön arra törekedtem, hogy honismereti kiadványhoz méltó alaposággal legyen feldolgozva a régi Magyarország délvidéke, a mai szerbiai Vajdaság.¹ A könyvírás közben végigolvastam Gion életművének Magyarországon is hozzáférhető részeit, illetve beutaztam Gion tágabb pátriáját, és megismertem műveinek hátterét: azt a világot, amelyben a művek keletkeztek, és amelytől elválaszthatatlanok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében végzett hat és fél éves szócikkírói munkám folyamán megtanultam felismerni azon finom nyelvi jelenségeket (lexematikus, paradigmatis és szintagmatikus regionalizmusokat),

¹ THOMKA Orsolya – KURCZ Ádám István – TÓTH Anikó, *Délvidék – a Vajdaság és Belgrád: Bácska, Bánság, Szerémség és az Al-Duna*, Bp., Ketzal, 2010.

amelyek nemcsak egyénitenek egy szöveget, hanem lokális identitásokat is kódolnak.

2010-ben recenzió jelent meg Elek Tibor és Gerold László Gion-monográfiájáról Szilágyi Zsófia tollából, aki az életmű utolsó szakaszának recepcióját vizsgálva fontos hiányosságokra hívta fel a figyelmet, megállapítva: „[...] egy újabb monográfiára lesz majd szükség, olyanra, amely sorsot, életutat, identitásválságokat is vizsgál.”² Most védsre bocsátott disszertációm megírásával részben e hiányosság pótlására vállalkoztam. A Gionról szóló szakirodalom olvasása közben a művek azon aspektusaival kapcsolatban is hiányérzet alakult ki bennem, amelyeket az író saját maga a rendszerváltozás előtti műveiről szólva „virágnyelvi trükkösködésnek” nevezett, de amiről bővebben sem ő nem szólt, sem az elemzők nem írtak. Bár disszertációmban eredetileg kizárólag az identitás problémakörét akartam áttekinteni, a művek újraolvasása közben rájöttem, hogy az egyetemen elsajátított irodalmi és történelmi ismereteim mellett a Vajdaságban szerzett helyi élményeim és tapasztalataim birtokában – különböző nézőpontjaim együttes alkalmazásával – megtalálhatom a kulcsot Gion „trükkösködéseinek”, azaz sorok között kódolt üzeneteinek feltárásához is, amelyek egyébként szintén kapcsolatban állnak az identitás problémakörével.

Munkám megkezdésében nagy segítségemre volt Körössi P. József, aki rendelkezésemre bocsátotta az életműkiadás 3–5. köteteinek elektronikus változatát. A fenti összefoglalóban vázlatosan áttekintett szerzők közül

² SZILÁGYI Zsófia, *Két monográfia Gion Nándorról (ELEK Tibor: Gion Nándor írói világa; GEROLD László: Gion Nándor)* = Irodalomtörténet, 2010/I., 116.

pedig Horváth Futó Hargitának köszönhetek különösen sokat, aki disszertációjának és számos Magyarországon hozzáférhetetlen kötetnek a rendelkezésemre bocsátásával, illetve figyelmemnek a helyi valóságreferenciákra való irányításával kellő mennyiségű adatot szolgáltatott kutatásom megkezdéséhez.

II. Az értekezés felépítése

Disszertációm első – bevezető – fejezetében megjelölöm azokat a téma- és kérdésköröket, amelyek kifejtésére, illetve megválaszolására a dolgozatban vállalkozom, majd pedig Gion életművét elhelyezem a vajdasági magyar irodalom és a megírás korának történelmi viszonyrendszerében. Már itt utalok a művek vonatkozásában a referencialitás és a fikcionalitás viszonyára, amely viszony kulcsfontosságú a Gion-prózára jellemző, az identitással kapcsolatos és a művekben kódolt rejtett tartalmak megértése szempontjából. Ugyanitt fejtem ki azt is, hogy a művek mely körét vonom be az elemzésbe.

Dolgozatom második fejezetében megállapítom, hogy Gion minden alkotói korszakában és műtípusában fontos szerepet szánt az identitás szempontjából kiemelt helyszíneknek, amelyek közül műveiben talán a temetőkről esik a legtöbb szó. A művek e sajátos helyszíneit – Michael Foucault szavával heterotópiáit – a francia filozófus tételmeleti megközelítése alapján teszem vizsgálat tárgyává. Megállapítom, hogy Gion temetői idő- és értékszembesítő képességükkel – olykor furfangos módon – nemcsak az elveszett múltban rejlő pótolhatatlan értékek felszínre hozásának és megőrzésének fontosságára hívják fel a figyelmet, hanem a

sokat szenvedett délvidéki magyarság sorsát is példázzák. A temetőknél és a hozzájuk kapcsolódó kegyeleti szokásoknak, rítusoknak több sajátos, kimondottan a veszélyeztetett kisebbségi léthelyzetből fakadó szimbolikus funkciója is jelen van a vajdasági magyar író prózájában, amire példákat többek között az *Ezen az oldalon*, a *Sortűz egy fekete bivalyért* és a *Zongora a fehér kastélyból* című kötetekből hozok. A halandó embernek a kegyelettel kapcsolatos örök lelki szükségletei, az emlékezésnek és a vallásosság más megnyilvánulásainak a közösségi identitásban betöltött általános szerepei szintén megjelennek a művekben – így dolgozatom második fejezetében is.

Értekezésem harmadik nagyobb egységében többek között azzal foglalkozom, hogy Gion 1973-ban megkezdett, *Latroknak is játszott* címmel megjelent történelmi regényfolyamából hogyan és miért hagyta ki az 1918–1920 közötti időszakot, és hogy milyen finom utalásokat tett mégis Trianonra, illetve más, a magyarságnak fájó eseményekre. Arról is írok ebben a fejezetben, hogy Gion regénysorozatának a cselekményét a magyar csapatok 1941-es bácskai bevonulásának előestéjével miért hagyta évtizedekre félbe – egészen a rendszerváltásig. És hogy bár főművét 1976-ban megszakította, 1977-es regényében már folytatta is azoknak a tartalmaknak a rejtjelezett közlését, amelyek egy, az 1941 húsvétjával folytatódó regénybe kíváncsoztak. Gion ekkor az ifjúsági regény műfaját választotta, s benne egy olyan szimbolikus kifejezőmódot, amellyel leplezetten beszélhetett közössége legmélyebb vágyairól és fájdalmairól, még az 1944-es eseményekről is. Az 1977-es *A kárókatona még nem jötték vissza* tömény allegória: minden mozzanata megfeleltethető valamely rejtett tartalomnak. Ezeket viszont olyan ügyesen kódolja a regény, hogy a korábbi

szakirodalom nem ismerte föl, így a jelen fejezet fogalmazza meg elsőként gazdag szimbólumrendszerét.

Disszertációm negyedik részében többek között azt mutatom be az *Ez a nap a miénk* és az *Aranyat talált* című regények elemzésével, hogy a diktatúrában felnőtt, abban már-már otthonosan mozgó írónak a rendszerváltás után új keretek, új fogódzók után kellett néznie. Azt fejtem itt ki, hogy amikor Gion szabadon írhatott a magyar kisebbség számára kényes kérdésekről, mennyiben változott meg alkotásmódja, és mennyire törekedett objektivitásra, illetve mennyiben maradt mértéktartó közössége sérelmeinek bemutatásakor. Arról is írok, hogy Gion ekkor hogyan tompította iróniával az éleket, illetve hogyan reflektált már regényszövegei narrációjában is azokra a kételyekre vagy ellenvetésekre, amelyek művei merészebb állításaival szemben támadhattak az olvasóban, mindezek által pedig hogyan tette hitelesebbé a leírtakat.

Következő fejezeteimben azt tárgyalom, hogy Gion Nándor Jugoszláviában írt regényeiben – különösen a *Virágos Katonában* és a *Rózsamézben* – a(z ön)cenzúra és a pártfegyelem nyomása alatt hogyan találta meg a módot arra, hogy a délvidéki magyarság két háború közötti, illetve a regényírás idejének aktuális sorsproblémáiról írjon a sorok között. Milyen kompromisszumokat kellett vállalnia, és hogyan tudta az irodalompolitikai kényszereket kicselezve egy különleges, a valóságreferenciákat – köztük különösen a vajdasági németeket, illetve a hozzájuk kapcsolódó momentumokat – egyéni módon használó kódrendszerben leírni az identitással, különösen a mindenkori többség-kisebbség együttélésével kapcsolatos meglátásait, ráadásul úgy, hogy abban (ne) tükröződjön a korabeli szerb–magyar szembenállás problémaköre.

Ezekben a részekben a vezérfonalként használt német és a hozzá kapcsolódó evangélikus identitáson kívül terítékre kerül több más nemzetiségi, vallási, politikai és regionális identitással kapcsolatos kérdés is. Itt tárgyalom többek között a magyar, a szerb, a katolikus, a kommunista és a vajdasági identitásnak a Gion által való, sokszor nagyon egyéni és célzatos felhasználását, illetve az ezekkel való játékát is. Gion Nándor közéleti tevékenységének értékelése és a művekből következtethető személyes identitásválságainak elemzése szintén ezekben a részekben kapott helyet.

Disszertációm utolsó fejezeteiben azt mutatom be, hogy az 1960-as évek végének viszonylag szabadabb, majd a '70-es évek elejének egyre romló politikai légkörében Gion novelláiban és regényeiben (*Kétéltűek a barlangban*, *Testvérem*, *Joáb*, *Ezen az oldalon* stb.) milyen nyílt és burkoltabb célzásokat találunk a délvidéki magyarság legnagyobb traumájára: a jugoszláv partizánok által 1944–1945-ben elkövetett vérengzésekre, illetve a kommunizmus kezdeti és későbbi időszakainak törvénytelenégeire, valamint az államhatalom asszimilációs politikájára. Ezen célozgatásai miatt Gion az 1960-as évek végére Jugoszláviában gyanússá vált, Magyarországon pedig tiltólistára került. Megállapítom, hogy Gionnak a hetvenes évek elejére be kellett látnia: ha továbbra is meg akart jelenni, illetve ha Magyarországon is hozzáférhetőnek akarta tudni írásait, le kellett mondania a nyílt célozgatásokról. Az ekkori alkotói válság után születtek a dolgozatom fentebb ismertetett részeiben elemzett hetvenes-nyolcvanas évekbeli művek, amelyekről kifejtem, hogy úgy léteznek bennük a nemzetiségi, politikai és történelmi üzenetek, mint ahogy a víz a tengerben úszó jéghegy víz alatti részében. Az „ifjúsági”

regényeknél az 1994-es *Zongora a fehér kastélyból*, a „felnőtt”regényeknél pedig az 1997-es *Ez a nap a miénk* és a 2002-es *Aranyat talált* a jéghegy csúcsa. Ezekben a rendszerváltozás után írt regényekben nagyon jól látszik az, ami Gion számára az identitás kérdéskörével kapcsolatban fontos volt; de a jéghegy tetemesebb, víz alatti része attól még ugyanúgy létezik, és ugyanabból az anyagból áll, még ha kevésbé könnyű is felismerni és megfigyelni.

A dolgozat függelékében a Gion Nándor műveiből gyűjtött nyelvi regionalizmusokat sorolom fel, külön szerepeltetve azokat, amelyek szülővárosa nyelvében ma is élnek. A nyelvi adatokat számba véve megállapítom, hogy Gion Magyarországra települése előtt igyekezett mellőzni a tájszavakat, illetve a regionális köznyelv egyéb jellegzetességeit. Gion 1993 után mérsékelt számban beengedett műveibe a helyi színeket a nyelvben is festő kifejezéseket; azelőtt viszont szinte csak olyan tájjellegű nyelvi jelenségek kerülhettek be prózájába, amelyek vagy a hagyományos paraszti élethez tartoznak, vagy amelyeket nem vett észre, minthogy köznyelvi megfelelőjüket valószínűleg nem ismerte.

III. A vizsgálati módszer újszerűsége és az értekezés főbb eredményei

Dolgozatomban bemutatom azt az eddig kevésbé tárgyalt kérdéskört, hogy Gion Nándor közösségéért felelősséget érző és vállaló kisebbségi magyar íróként pályája legjelentősebb szakaszában diktatúrában élt, de megtalálta annak a lehetőségét, hogy kijátssza a hatalom éberségét, és burkoltan írjon a közössége számára legfontosabb témákról; közéleti

emberként pedig egyéb módon is szolgálja közössége javát. Disszertációmban Gion írói életműve legizgalmasabb, mégis mindeddig rejtve maradt jelentéseinek megfejtésével foglalkozom. Olyan kódolt üzenetekkel, amelyek az alkotó számára a legfontosabbak közé tartozhattak, de amelyeket pályája derekán politikai okból kénytelen volt annyira elleplezni, hogy ilyen sokáig kellett várni legtöbbjük meg-, illetve kifejtésére.

Gion „leleplezése” művei belső összefüggéseinek, asszociációs hálózatának feltérképezésével kezdődött, a rendszerváltás előtti és utáni művek egymásra vonatkoztatásával folytatódott, majd a művekben bemutatott eseményeknek, neveknek és adatoknak a helyi valóságreferenciákkal, a történelemkönyvek lapjairól ismert időpontokkal, eseményekkel, valamint egyéb tényadatokkal való szembesítésével teljesedett ki. Ezekből kiderült: Gion írói céljai érdekében a „valószerűség”, sőt a „dokumentarista valóságosság” látszatának megőrzése mellett számos alkalommal tendenciózusan írta át az általa is ismert valóságot, amivel célja főként a kisebbségi sérelmek példázatos történetekben való kódolása, illetve a helyi magyar közösség legitimálása volt.

Dolgozatomban rámutatok Gion Nándornak a nemzetiségi identitással kapcsolatos sok rejtett utalására, megfejtem számos sajátos szimbólumát, és megmagyarázom több paraboláját, amelyeket az író a nemzeti sorskérdések szalonképes taglalása érdekében igen gyakran helyezett el a művekben. A művekben lévő számos ügyes írói fogás közül terjedelmi okból itt most csak egyre utalok: Gion kisebbségi-többségi modelljében a német–magyar–szerb felállásban a többségi nemzet legtöbbször nem a szerb, hanem a magyar; a

legproblémásabb szerbegről direkten alig esik szó, a kisebbségi lét problémáit pedig a német közösségen keresztül ismerjük meg.

Elemzésemben bemutatom azt is, hogy az írónak a valóságreferenciákkal való „visszaélései” miatt Gion rendszerváltás előtti művei hol és miben nélkülözik a történelmi és szociográfiai hitelességnek azt a fokát, amelyről az eddigi elemzők közül többen is írtak. A művek általam leplezett „csúsztatásai” a Gion-próza értékéből természetesen semmit sem vonnak le, inkább az író ügyességét dicsérik, aki úgy írta meg az „igaz”-at, hogy sokan sokáig azt hihették róla, hogy a „valódi”-t is írja.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

Ismerjük a Délvidéket? = Stáció, 2010, V/2, 33.

THOMKA Orsolya – KURCZ Ádám István – TÓTH Anikó, *Délvidék – a Vajdaság és Belgrád: Bácska, Bánság, Szerémség és az Al-Duna*, Bp., Ketzal, 2010.

Rendhagyó útikönyv a Délvidékről = Magyar Szó, 2010. augusztus 14–15, 11.

Délvidéki reformátusok = Stáció, 2010, V/4, 14–15.

Reformátusok a Vajdaságban: Történeti, földrajzi, nemzetiségi körkép = Reformátusok Lapja, 2010. október 10, 9.

Evangélikusok a Vajdaságban: Kalandozás a lutheránus végeken, In memoriam Dolinszky Árpád (1949–2012) = Evangélikus Élet, 2012. október 28. [az Útitárs c. mellékletben]

A temető mint heterotópiák Gion Nándor műveiben = *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei irodalmi MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és irodalom című*

konferenciáján elhangzott előadásokból, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 431–451.

Gion Nándor temetői = *Forrás*, 46/3, 2014. március, 103–117.

Temetők Gion Nándor Szenttamásán = *Tanulmányok=Studie=Studies* [az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa] 47. füzet, 2013, 99–112.

A németek szerepe Gion Nándor műveiben = *Hungarológiai Közlemények*, 2014/3, 118–131.

A német identitás szerepe Gion Nándor regényeiben = *Délvidéki Szemle*, 2014/2, 96–103.

Leölt kárókatonák: Gion Nándor és a „még hidegebb napok” = *Magyar Nemzet*, 2015. január 24, 25.

Megjelenés előtt / közlésre elfogadva:

A katonák még nem jöttek vissza: Gion Nándor virág- és madárnyelvi trükkösködése = *Forrás*, 2015.

A németek szerepe Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában = *Kortárs*, 2015.

Gion Nándor és 1944: Virágnyelven az etnikai tisztogatásról = *Magyar Szó*, Kilátó c. melléklet, 2015.

Virágnyelven az 1944-es etnikai tisztogatásról Gion Nándor rendszerváltás előtti regényeiben = *Délvidéki Szemle*, 2015.

A német sors mint az általános kisebbségi sors példázata Gion Nándor prózájában = A „Babits és kortársai” címmel 2012 novemberében Piliscsabán rendezett konferencia tanulmánykötetében

Gion Nándor „virágnyelvi trükkösködése” = A Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztálya által 2014. febr. 24-én rendezett *Identitás, emlékezet, történelem* c. konferencia kötetében